

Viktor Ullmann – osobnost a dílo autora se zaměřením na klavírní Sonátu č. 6

MgA. Jan Lukš

„Tónem a slovem můžeš zlo oslabit“

Citát, jímž je tato stať uvozena, vyslovuje hluboké poselství. O jeho rozšíření se v roce 2003 zasloužila Gaby Flatow, zakladatelka Nadačního fondu Hanse Krásy Terežín. V rámci 3. ročníku Terežínského klavírního léta konaného v roce 2003 bylo tímto obsažným mottem uvedeno sedm klavírních recitálů význačných klavírních umělců, jejichž program obsahoval vždy po jedné klavírní sonátě předmětného autora, kterého řadíme k tzv. „terežínským autorům“. Gaby Flatow jako zakladatelka Nadačního fondu stála též za iniciativou „*Křídlo pro Terežín*“ a zaštitila pořadatelství mnoha koncertů uvádějících hudbu tohoto období, která zůstává až na malé výjimky bohužel téměř neuváděna. Zdá se, že obsahová hodnota zmíněného citátu v dnešní době opět nabývá na významu. Válka na Ukrajině a její dopady naznačují, že odkaz holokaustu nebyl dostatečně silným varováním pro budoucí generace – minimálně v jisté části evropského kontinentu.

Mezi terežínské autory, jak známo, patří Hans Krása, Viktor Ullmann, Pavel Haas, Gideon Klein, Karel Reiner a Rudolf Karel. Koncentračním táborem si však prošlo i několik dalších význačných umělců: např. dirigent Karel Ančerl či pěvec Karel Berman. Tito umělci žili stejně jako ostatní vězňové v nelidských podmínkách a v nevědomí toho, co je čeká. Přesto dokázali naplno sloužit umění a postarat se o silné a nezapomenutelné emoční zážitky židovského obyvatelstva ghetta (např. i dětí, a to zvláště při asi pětapadesátinásobném provedení dětské opery *Brundibár* Hanse Krásy). Opera byla následně zneužita v propagandistickém filmu „*Vůdce daroval židům město*“. Její strhující průběh však svědčí o umělecké i lidské upřímnosti, nefalšovanosti a pravdivosti (ve smyslu sdělnosti) vyjádřených libretistou Adolfem Hoffmeisterem a zhudebněným autorem, kterým nebyla cizí alegorie – tak potřebná pro vyjádření sarkasmu, ironie, absurdnosti a při vší vážnosti až směšnosti tehdejší situace. Vzpomeňme na dochovaný filmový záznam, při kterém sbor židovských dětí v čele s *Brundibárem* ozdobeným knírem zpívá do nacistického filmu predikci konce tohoto režimu: „*Brundibár poražen, utíká do dále*“, nad čímž se dohlížející nacističtí dozorcí usmívají, aniž by pravděpodobně porozuměli obsahu děje. Domníváme se, že podobně alegorický děj nalezneme v klavírních i jiných dílech „terežínských autorů“, zejména pak v Sonátě č. 6 Viktora Ullmanna.

Klavírní umění válečné doby v druhé světové válce obohatili velcí mistři o velká díla sonátové formy. Namátkou jmenujme Sergeje Prokofjeva a jeho znamenitou Sonátu č. 6 A dur (1940), Sonátu

č. 7 B dur (1942) a Sonátu č. 8 B dur (1944), v nichž se názvuky války, alespoň dle subjektivního dojmu autora článku, objevují. Klavírní sonátu č. 2 složil v roce 1943 též Dmitrij Šostakovič a svou jedinou skladbu tohoto hudebního druhu taktéž v Terezíně vězněný Gideon Klein. Nedlouho po válce (v roce 1949) vznikla další význačná a často uváděná Klavírní sonáta Samuela Barbera.

Viktor Ullmann (1898–1944) ve své 6. klavírní sonátě zkomponované v ghettu Terezín a signované 1. 8. 1943 vyjadřuje pocity a myšlenky bezprostředně vyplývající z pobytu v nuzných podmínkách. Přesto je Sonáta zároveň s výše uvedeným místy plná optimismu, naděje a víry ve vítězství dobra nad zlem; víry ve vítězství ducha a duchovních hodnot, i přesto, že vlastní já je poraženo a zahráno do úzkých. Tyto pocity jistě zažívali i další z terezínských autorů, potažmo všichni obyvatelé ghetta.

První věta díla jako by představovala předválečný život – vyjadřuje radost, bezstarostnost a současně již i jistý druh napětí. Věta je plná zvláštního chvění a neklidu, nechybí celá řada imitací, synkop a trylků, jež vyjadřují nálady plnokrevnosti, odvahy a veselí, ale i zmíněného očekávání, úsečnosti a možná i obavy. Připomeňme, že Ullmann nebyl autorem písicím v dodekafonii, ačkoli byl nesporně inspirován svým učitelem Arnoldem Schönbergem.¹ V první větě Ullmannovy 6. klavírní sonáty je proto zratelná spíše „polytonalita“, kterou sám ve vztahu ke své hudbě zmiňoval. Tonální centrum lze povětšinou relativně snadno určit; východisko z klasicko-romantické harmonie je stále patrné. Kontrapunktickou práci věty pak charakterizujeme jako přehlednou: nejčastěji jde o dvojhlas nebo tříhlas, který je z hlediska klavírní sazby klasicky diferencovaný (melodie, střední hlasy, bas). Ještě v průběhu první věty však přichází výrazový a tempový zlom, který je dosti nečekaný. Symbolizuje nadcházející katastrofu a ochromení. V části *Andante poco adagio* zpracované jako čtyřhlas hudba přechází v podstatně volnější, pravidelný a „pochodující“ puls. Závažnost hudby je velká, později maximální, slovy stěží vyjádřitelná. Bezvýhodnost nálady je umocněna posledním akordem věty. Snad jde o položení nezodpověditelné otázky „proč“?

Posmutnělé vystřízlivění, ale i zklidnění přinese druhá věta s tempovým předpisem *Allegretto grazioso*. Melodie tématu, až mozartovsky jednoduchá, je zharmonizována moderně a „ullmannovsky“ – se spoustou průtažných a průchodných, někdy i velmi disonantních tónů. Ačkoli věta při poslechu působí celistvě, jde o variační technikou zpracované osmitaktové téma s variacemi oddělené dvojčarami. Variací napočítáme šest (poslední dvě vychází z tématu jen vzdáleně). Závěr obstarává uvedení mírně pozměněného tématu a poklidné spočinutí na basu, který je tónikou výchozí tóniny.

¹ Viktor Ullmann u Schönberga studoval v letech 1918 až 1919 ve Vídni, později přesídlil do Prahy. Zvláštní význam pro náš region má skutečnost, že byl o deset let později (1928–1929) před svým odjezdem do Švýcarska jmenován šéfem opery v Ústí nad Labem.

Třetí věta 6. klavírní sonáty jako Scherzo (označená Presto, ma non troppo) působí zpočátku křehce a tanečně, nepostrádá však zejména ve svém pozdějším průběhu dramatickostí a energii, která kumuluje v závěru věty. Pozoruhodností je tritónové téma, od něž se odvíjí další hudební proud, a specifická úhozová technika předepsaná autorem „*tonlos (Flageolet)*“, kterou nalezneme v přechodových částech mezi jednotlivými plochami věty a v jejím závěru.² Ačkoli je posluchačská náročnost některých ploch této části Sonáty i vět předchozích značná, dobrá hratelnost v technickém a zvukovém slova smyslu není ani v nejtěžších místech Sonáty nedosažitelná. Má-li klavírista se zájmem o hudbu 20. stol. patřičné dispozice, tj. je-li mu blízký tento druh hudebního myšlení a vyjadřování a dosahuje-li příslušné úrovně technických a uměleckých kvalit, shledá, že Viktor Ullmann tvořil hudbu vycházející z daností nástroje, jež respektuje uspořádání klaviatury a zvukové možnosti jednotlivých registrů. I plochy s ullmannovskou „polytonalitou“ a poměrně rychlým střídáním různých způsobů zpracování klavírní sazby lze propojovat do pohybově a pocitově zvládnutelných celků, z nichž vyvěrá pro hrajícího pianistu pocit vcelku dobré hratelnosti podobně jako například u kompozic S. V. Rachmaninova nebo A. N. Skrjabin, kteří byli rovněž jako V. Ullmann vynikajícími klavíristy.

Finální věta (Tempo I, Allegro molto) reminiscenčním způsobem zpracovává motivicko-tematický materiál první věty. Témata jsou za sebe řazena v nezměněné podobě, jsou však zestručněna. Celkový pozitivní nádech této části skladby přináší výrazové odlehčení a tonální zpřehlednění oproti předchozí obsahové závažnosti a relativní kompoziční komplikovanosti. Objeví se zde názvuky romantismu (např. takty č. 15 až 20), někdy s až kouzelnou zvukomalbou (takty č. 62 až 72), které předznamenávají šťastné východisko z konce chmurného a složitého období. Tato naděje ostatně byla v srpnu 1943, kdy byla Sonáta v Terezíně dokončena, čím dál hmatatelnější. Kompoziční mistrovství autora obdivujeme v krátké, třítaktové části (takty č. 80 až 82). V části s tempovým předpisem Andante poco adagio je opět formou vzpomínky (reminiscence) připomenuto závažné téma symbolizující v první větě vpád nepřitele. Jde o velmi působivý moment. Samotný závěr čtvrté věty představuje radost z očekávaného vítězství. Kadenční postup (z harmonického hlediska ne nezajímavý) rázně a oslavně ukončuje čtyřvětý sonátový cyklus.

Pojednávaná Sonáta Viktora Ullmanna za dobu své osmdesátileté existence zůstala téměř neuváděna, přestože směle reprezentuje obor klavírní sonáty mezi českými autory 20. stol. Výjimečné postavení v tomto imaginárním oboru jistě vždy bude zaujímat jiné české, respektive moravské dílo: Sonáta 1. X. 1905, „*Z ulice*“ Leoše Janáčka.³ Skladatelský jazyk této krajně dramatické a vyhocené

² Jedná se o proznění alikvótních tónů, které je realizováno předběžným nezvukným stiskem klávesy/kláves na příslušném místě při současném krátkém a akcentovaném úhozu jiných kláves.

³ Osobnost V. Ullmanna a L. Janáčka spojuje jejich původ. Oba autoři pocházeli z Ostravska (konkrétně z Českého Těšína, resp. z Hukvald): z kraje se specifickým dialektem i kulturou, která se zřetelně odrážela též v jejich hudbě.

kompozice však nese prvky dřívějšího slohu odkazujícího ještě k tonalitě a teprve k počátkům hudby 20. stol. (nikoli ke skutečné moderně v klasické hudbě 20. stol., kterou již „terezínští autoři“ bezpochyby představují).

Sonáta Viktora Ullmanna je, jak již bylo výše naznačeno, pianisticky vděčným kusem – je efektní, pamětně zvládnutelná (jistě je bez výhrad akceptovatelné též uvedení kompozice z not), sazba vychází z klaviatury a zvuk ze specifík nástroje. Rozsah díla, durata 14 minut, nezatíží posluchače ani výstavbu recitálového programu.

Dílo doporučujeme vyslechnout ve vynikající interpretaci skladatele a klavíristy Steffena Schleiermachera,⁴ který je považován za specialistu na interpretaci klavírních kompozic 20. a 21. stol. Vysoce ceněny jsou jeho nahrávky skladeb Karlheinze Stockhausena, Charlese Ivese, Johna Cage, Pierra Bouleze, Luciana Beria a dalších autorů hudby 20. stol.

První interpretkou skladby se stala v létě roku 1943 přímo v ghettu česká klavíristka židovského původu Edita Steiner-Krausová. Krausová měla být spolu s dalšími umělci, mezi něž patřil i V. Ullmann, H. Krása nebo P. Haas, na podzim roku 1944 deportována do Osvětimi. 16. října 1944 však byla za dosud nevyjasněných okolností z nechvalně proslulého transportu „Er“ neboli tzv. uměleckého transportu vyčleněna a podařilo se ji zachránit. Po válce prosazovala hudbu „terezínských autorů“ po celém světě a opakovaně vystupovala v televizi v pořadech o holokaustu. Zemřela v roce 2013, kdy se dožila úctyhodného věku 100 let.

V. Ullmann je kromě autorství sedmi klavírních sonát rovněž tvůrcem pozoruhodného Klavírního koncertu z roku 1939. Širší povědomí získala především jeho velká operní díla *Pád Antikrista* a *Císař Atlantidy*, která vyjadřují alegorické a filozofické myšlenky a která se ojedinělým způsobem zapsala do dějin hudby.

PRAMENY A LITERATURA

ČERVINKOVÁ, Blanka. *Hans Krása. Život a dílo skladatele*. 1. vyd. Praha: Tempo, 2003. 279 s. ISBN 80-901376-0-1

GANTSCHACHER, Herbert. *Viktor Ullmann – svědek a oběť apokalypsy 1914-1944*. 1. vyd. Praha: Archiv hlavního města Prahy, 2015. 151 s. ISBN 978-80-86852-62-1

Program koncertu – Izumi Shimura. Terezín: Nadační fond Hans Krása, 2003. 28 s.

ULLMANN, Viktor. *Klaviersonaten*. 1. vyd. Mainz: Schott, 1997. 92 s. ISMN 979-0-001-12038-8

Ullmann – Piano Sonata No. 6; I Allegro molto [online]. [cit. 2023-02-14]. Dostupné z: <https://www.youtube.com/watch?v=iJTFVuoW4VE>

Ullmann – Piano Sonata No. 6; II Allegretto grazioso [online]. [cit. 2023-02-14]. Dostupné z: https://www.youtube.com/watch?v=RH_evU52DMw

⁴ Mezi použitými zdroji uvádíme odkazy na jednotlivé věty 6. klavírní sonáty Viktora Ullmanna v doporučené (dle našeho názoru optimální) interpretaci.

Ullmann – Piano Sonata No. 6; III Presto ma non troppo [online]. [cit. 2023-02-14]. Dostupné z: <https://www.youtube.com/watch?v=DkdAFcm7kgw>

Ullmann – Piano Sonata No. 6; IV Tempo [online]. [cit. 2023-02-14]. Dostupné z: <https://www.youtube.com/watch?v=IffHA9fxW-k>

Viktor Ullmann [online]. [cit. 2023-02-15]. Dostupné z: https://cs.wikipedia.org/wiki/Viktor_Ullmann

ZENKL, Luděk. *ABC hudebních forem*. 3. vyd. Praha: Editio Praga, 1999. 256 s. ISBN 80-7058-472-6

Obrazová příloha

Viktor Ullmann [online]. [cit. 2023-02-15]. Dostupné z: https://cs.wikipedia.org/wiki/Viktor_Ullmann

ULLMANN, Viktor. *Klaviersonaten*. 1. vyd. Mainz: Schott, 1997. 92 s. ISMN 979-0-001-12038-8

Příloha: Témata jednotlivých vět klavírní Sonáty č. 6 Viktora Ullmanna

